

- Marcuse, P. (2014b) "Reading the Right to the City", *City*, 18, 1, 4-9.
- Marx, K. ve Engels, F. (2010) *Alman İdeolojisi (Feuerbach)*. Ankara: Sol Yayınları.
- Martin, J. Y. (2011) "L'Urbain", *Sauve Qui Peut La Ville* (der. H. Lethierry), Paris: L'Harmattan, 49-57.
- Mayer, M. (2014) "Toplumsal Kent Hareketlerinde Kent Hakkı", *Kar için Değil Halk için* (der. N. Brenner, P. Marcuse, M. Mayer) (çev. A. Y. Şen), İstanbul: Sel Yayıncılık, 100-131.
- Sangla, S. (2010) *Politique et Espace Chez Henri Lefebvre*, yayımlanmamış doktora tezi, Paris: Université Paris VIII.
- Sennett, R. (2014) *Karakter Aşınması* (çev. B. Yıldırım), İstanbul: Ayrıntı.
- Şengül, T. (2001) "Sınıf Mücadelesi ve Kent Mekanı", *Praksis*, 2, 9-31.
- Tekeli, İ. (2011) *Kent, Kentli Hakları, Kentleşme ve Kentsel Dönüşüm*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Balibar, E. ve Wallerstein, E. (2000) *İrk Ulus Sınıf* (çev. N. Ökten), İstanbul: Metis.
- Zeybekoğlu S. S. (2013) "Kentsel Dönüşüm ve Kentte İnsan Hakları", *Kentsel Dönüşüm ve İnsan Hakları*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1-17.

<http://www.migm.gov.tr/kurumlar/migm.gov.tr/AVRUPA-KONSEYI/KentSart-1.pdf> Erişim tarihi: 25.04.2017.

<http://www.migm.gov.tr/kurumlar/migm.gov.tr/AVRUPA-KONSEYI/AvrupaKentselSarti-2.pdf> Erişim tarihi: 25.04.2017.

9d03c10ea84713b295fb161a46a67e82.jpg

Türkiye'nin Neoliberalleşme Sürecinde İşçi Sınıfının Siyasal Yönelimi

Nursel ARSLAN*

Öz

Türkiye'de neoliberal politikalar uygulanmaya başladıktan sonra işçi sınıfının siyasal yönelimleri zayıflamıştır. Bu makalenin amacı, Türkiye'de 1980 sonrası işçi sınıfının siyasal bilincinin nasıl zayıflatıldığını açıklamaktır. Çalışmada işçilerin egemen sınıfın ideolojisini içselleştirmede ve işçilerin bilincinin ekonomik, siyasal, kültürel dinamiklerle ve mücadele içinde biçimlendiği ileri sürülmektedir. Bu bağlamda üstyapı unsurlarını göz ardı etmeden altyapı unsurlarının bilincin oluşumu üzerindeki etkisi gösterilmeye çalışılmıştır. Bunun için neoliberalizmin işçi sınıfı örgütleri ve kuramsal alandaki etkileri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: neoliberalizm, işçi sınıfı örgütleri, sınıf bilinci

The Political Orientation of the Working Class in Turkey's Neoliberalization Process

Abstract

The political orientation of the working class in Turkey has weakened after being implemented neoliberal policies. The aim of this article is, to explain how has been weakened the political consciousness of the working class in Turkey after 1980. It is argued that in the study, workers have not internalized the ideology of the hegemon class and that the consciousness of the workers was shaped by economic, political, cultural dynamics in struggle. In this context, considering the superstructure elements, the effect of the substructure elements on consciousness formation is tried to be shown. For this, neoliberalism effects on both the working class organizations and theoretical field are emphasized.

Keywords: neoliberalism, working- class organisations, class consciousness

Makale Gönderim Tarihi: 10.05.2017 Makale Kabul Tarihi: 05.06.2017

* Ankara Üniversitesi DTCF Sosyoloji Bölümü Doktora Öğrencisi
Nursel.Arslan@kalkinma.com.tr

Giriş

Siyasal bilinç, Marx'ın kavramsallaştırmasıyla işçi sınıfının “kendi için sınıf” konumuna gelmesi, Gramsciyan anlamda işçi sınıfının “hegemonik bilinç” düzeyine ulaşmasıdır. Bir başka deyişle siyasal bilinç, işçi sınıfının politikleşmesidir. Politikleşen işçi sınıfı siyasal iktidara yönelerek yönetim erkini ele geçirmeye çalışır. Yönetim erkini ele geçirmesi de burjuvazinin hegemonyasının sonu anlamına gelir. Bu bağlamda günümüzde neoliberal hegemonyanın hüküm sürmesinde iktisadi ve politik faktörlerin yanı sıra işçi sınıfının siyasal bilince ulaşmamasının etkisi olduğu söylenebilir. Bu noktada “işçi sınıfının siyasal bilince ulaşmasını engelleyen faktörler nelerdir?” sorusu ortaya çıkmaktadır. Çalışmada bu soru yanıtlanmaya çalışılacaktır.

İlgili literatür incelendiğinde, sınıf bilincine ulaşma dinamiklerinin altyapısal ya da üstyapısal uğraktan hareketle açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir. Sınıf bilincinin açıklanmasında yoğunlaşılan ya da harekete geçilen uğrağın hangisi olduğu önemli değildir. Önemli olan yapılar arasındaki bu ayrımın yöntembilimsel olması bir başka deyişle, bir çatışma olarak kurulmaması ve yapılar arası ilişkisellik gözetilerek çözümlenmelerin diyalektik bir yöntemle yapılmasıdır. Aksi takdirde ya ekonomik indirgemecilik tuzağına düşülecek ya da ideolojizm sorunsalı ortaya çıkacaktır.¹

“Varlıkların toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar” (Marx, 2011: 39). Bu ilişki nesnel sınıf konumlarını belirler. Lukacs (2006)'a göre işçi sınıfının nesnel konumu tarihsel devrimci özne konumunun gerçekleşmesini olanaklı kılar. Bu olanak bilincin oluşumunun maddi varlık koşullarıyla bağlantılı olduğunu ancak buna da indirgenemeyeceğini gösterir. Bir başka deyişle “nesnel sınıf konumları, çıkar çatışması ve uzlaşmaz karşıtlıklar içerdiği için sınıf mücadelesinin de koşullarını oluştururlar” ve siyasal bilince bu mücadelenin sonucunda ulaşılır (Özügürlü, 2008: 29). Sassoon (1987:185) 'un ileri sürdüğü gibi “toplumsal bir gücün siyasal bir varoluşa sahip olması kaçınılmaz değildir.” Ancak ideolojinin öneminin abartılması da işçi sınıfının devrimci yönelimden uzaklaşmasını egemen sınıfın ideolojik üstünlüğüne bağlamaya yol açar.

Bir iktidar biçimi olan hegemonya belli koşullara bağlı olarak başarılı olabilir. Bu koşullardan birisi egemen sınıfın, bağımlı sınıfların aktif ve/veya pasif rızasını elde etmesidir. Rızanın sağlanmasında egemen sınıfın düşüncelerini bağımlı sınıflara benimsetmeye çalışması yeterli değildir. “Hegemonya fikri, hegemonya uygulanacak grupların çıkar ve eğilimlerinin dikkate alınmasını, belli bir uzlaşma dengesinin kurulmasını gerektirir; yani yönetici grup ekonomik-korporatif nitelikte özveride bulunmalıdır” (Gramsci, 1971: 161). Dolayısıyla

1 "Ekonomizm, belirli bir tarihsel dönemde egemen üretim tarzının içerdiği yapısal-ekonomik süreç ve ilişkilerin üstyapıdaki ideolojik, hukuksal ve siyasal kerteleri tek yönlü olarak belirlediğini varsayar. ...Buna karşılık, aynı kuramsal hatanın öbür yönünü oluşturan ideolojizm ise, nesnel etkenlerle kıyaslandığında yapısal uğrağın yadsınmasına ve ideolojik süreçlerin abartılmasına yol açar" (Yetiş, 2014: 88-89).

la egemen sınıfın bağımlı sınıflara kendi özsel çıkarlarına dokunmayacak bazı maddi ödünler vermesi hegemonyanın sürdürülebilmesi için gereklidir (Jesop, 2004: 211). Ayrıca hegemonyanın kurulabilmesi için emeğin kontrol altına alınması gerekir. Üretim ve emek sürecindeki düzenlemelerle denetim altına alınan emekçiler mevcut koşullara razı olmaya zorlanır, bir başka deyişle, pasif rıza gösterirler.

Bu bağlamda çalışmada neoliberal hegemonyanın yalnızca egemen sınıfın ideolojik üstünlüğüyle kurulmadığı, hegemonyanın kurulması ve sürdürülmesinde ekonomi alanında yapılan düzenlemelerin ve egemen sınıfın maddi tavizlerinin önemli bir etkisi olduğu ileri sürülmektedir. Sınıf bilincinin ve sınıf mücadelesinin seyri toplumdaki topluma ve zamandan zamana değişiklik gösterir. Bilincin oluşumu da ekonomik, siyasal ve kültürel/ideolojik bağlamları içinde anlaşılabilir.

Dolayısıyla çalışmanın sorusu üstyapısal unsurları göz ardı etmeden yapısal unsurlar üzerinde yoğunlaşarak yanıtlanmaya çalışılacaktır.² Bunun için ilk olarak Türkiye'de 1980'den günümüze kurumsal ve kuramsal düzeydeki dönüşümler üzerinde durulacak, ardından bu dönüşümlerin sınıf bilincinin oluşumu üzerindeki etkisi tartışılacaktır. Sınıf bilincinin oluşumunda nesnel koşulların, ekonominin etkisini ortaya koyarken farklı bir yola başvurarak sınıf çözümlerini üstyapısal uğraktan hareketle yapan Gramsci ve Thompson'ın yaklaşımlarından yararlanılacaktır.³

İşçi Sınıfı Örgütlerinin Zayıflaması

Fordizmin krizinden çıkmak için erken kapitalistleşmiş ülkelerde teknolojik değişim, otomasyon, yeni ürünler ve alt- piyasa arayışı, emek üzerinde denetimin daha kolay olduğu bölgelere doğru coğrafi kayma, birleşmeler ve sermayenin devir süresini hızlandırma çabaları yoğunlaşmıştır (Harvey, 1999: 164-169).

2 Sınıf bilincinin oluşumunu yapısal unsurları göz ardı etmeden kültürel faktörler ve gündelik yaşam pratikleri üzerinden açıklayan önemli bir çalışma için bkz., Coşkun (2013).

3 Gramsci'nin sınıf çözümlerinde devlet, ideoloji gibi üstyapısal düzlemde yer alan kavramlar üzerinde yoğunlaşması reformist okumalara dayanak olmuştur. Benzer şekilde Thompson'ın sınıf olgusunu anlatmaya çalışırken kültürün önemini vurgulaması Cohen'le Perry Anderson gibi yazarlar tarafından nesnel ve yapısal belirlenimleri göz ardı etmekle suçlanmasına ve öznelci bir sınıf tanımladığını ileri sürmelerine yol açmıştır (Wood, 2001: 93-94). Kısacası, bu düşünürlerin Marx'a karşı çıktıkları ve sınıf üzerine yaptıkları analizlerde yapısal unsurların etkisini dikkate almadıkları düşüncesi oluşmuştur. Kanımızca her iki düşünür de çözümlerinde sınıf, sınıf mücadelesi, sınıf bilinci gibi çok tartışılan konulara Marx'a karşı değil aksine Marx'a dayanarak, yeni ve farklı bakış açısı getirmiştir. Thompson bu konuya açıklık getirirken günümüzde sınıfı bir nesne olarak kabul eden bir kanı olduğunu söyleyerek, bunun Marx'ın kendi yazılarında verdiği bir anlam olmadığını ve Marksist yazında bu yanlış kanının etkisinin olduğunu belirtir (2004: 40). Bu bağlamda Thompson, Marksist kurama sırtını çevirmeden, insanı merkeze alan bir yaklaşım ile işçi sınıfının ekonomik ve siyasal mücadelesini açıklar diyebiliriz. Gramsci de Hapishane Defterleri'nde hegemonyanın bir praxis biçimi olduğunu ve praxis felsefesi dediği Marksizm'in yapıyı üstyapıdan koparmadığını ve etik-politik tarihi de dışlamadığını vurgular. Dolayısıyla Gramsci, üstyapısal uğraktaki momentler üzerinde yoğunlaşmakla birlikte hegemonya kuramını tarihsel blok kavramına dayandırarak ekonomik kerteyi göz ardı etmez. Çalışmada Gramsci ve Thompson'ın yaklaşımından bu yorumumuz çerçevesinde yararlanacağız.

Ayrıca sermaye birikiminin çelişkili yapısının ürettiği kriz dönemlerinde kapitalizmin kendisini yeniden yapılandırmasının gereği olarak; uygulanan sıkı para politikasıyla Keynesyen tam istihdam hedefinin yerini, sermaye sahiplerinin gelir ve servetlerinin korunması hedefi almış (Duménil ve Lévy, 2014: 31) ve kapitalist sistemde yeni bir birikim rejimine geçilmiştir.

Sermayenin ihtiyaçlarının sonucunda ortaya çıkan bu durum küreselleşme olarak adlandırılmaktadır. Küreselleşmenin itici gücü ise neoliberalizmdir. Colas (2014, 132-134)'ın ifadesiyle "neoliberalizm kapitalist sistemde 1970'li yıllarda ortaya çıkan krize bir tepki ve küreselleşmenin ideolojisidir." Sermayenin küresel ölçekte sınırsız ve engelsiz hareketliliği ile karakterize olan bu süreçte esas olan sermayenin hızlı ve serbest dolaşımının sağlanarak sermaye birikiminin artırılmasıdır. Dolayısıyla, öncelikle belirtilmesi gereken şey, bu sürecin açık sınıfsal eğilimi olduğudur. Bu amaca ulaşmak için sistem yeniden yapılandırılmıştır; ekonomik alan yeniden örgütlenmiş, siyasal ve toplumsal alanlarda düzenlemeler yapılmıştır.

Erken kapitalistleşen ülkeler krizden çıkmak için uygulamaya koydukları politikalarla geç kapitalistleşen ülkeler üzerinde etkili olurlar. Bu bağlamda Türkiye'de sermaye birikim sürecinde 1970'li yılların sonunda yaşanan krizde ve krizden çıkmak için izlenen politikalarda, kapitalist sermaye birikiminin eğilimleri etkili olmuştur. Türkiye'de sermaye birikim sürecinde 1979 krizinin ardından neoliberal politikalar uygulanarak emek-sermaye arası ilişkiler yeniden yapılandırılmıştır. Neoliberal politikalar 24 Ocak yapısal uyum programları adı altında uygulamaya konulmuş ve üretim süreçleri ve emek piyasaları bu program çerçevesinde yeniden yapılandırılmıştır. Sermayenin emek karşısında güçlendirilmesini hedefleyen bu programlar amacına siyasal önderlik sorununu çözmeye ve sınıf hareketini kalıcı bir biçimde bastırma yoluyla ulaşabilirdi (Öngen, 2011: 178). Bu bağlamda 12 Eylül askeri darbe yönetimi bu programın uygulanabilmesi için solun, sendikaların ve işçi sınıfının gücünü kırmıştır. Sendikal örgütlenmeler Türkiye'de darbe yoluyla engellenirken, dünya kapitalist sisteminde esnek birikim rejimine geçilmesi sendikal örgütlenmeleri zayıflatmıştır. Küreselleşme sürecinin hakim üretim biçimi olan postfordist üretim, fordist montaj hattını parçalara ayırdı ve dünya çapında taşeron firmalara aktardı. Böylece küreselleşen sermaye sendikaların baskısından, işçi çıkarma ve ücret düşürmeyi engelleyen düzenlemelerden kurtuldu (Harrison (1994)'dan akt. Gülalp, 2003: 124). Üretim sürecinin desantralize edilerek üretimin bazı kısımlarının küçük ölçekli taşeron şirketlere dağıtılması sendikasılaşmayı da beraberinde getirmiştir. Küresel sermaye bu yolla küçük ölçekli işletmeleri kendisine eklemleyerek onların büyümesine de olanak sağladı. Bu küçük işletmelerin, paternalist sistemlerin yaygınlaşması da işçi sınıfı örgütlenmesini zayıflatarak sınıf mücadelesinin nesnel temelini dönüştürdü (Harvey, 1999: 176-177).

Neoliberalizm emeğin sermaye lehine yeniden düzenlenmesidir. Bu bağlamda sermaye sınıfı 1970'li yıllarda yükselişe geçen emek hareketinin özsel çıkarlarına dokunacağına bilinci içinde emeği disipline etmeye çalışmış, bunun için başvurduğu yollardan birisi de emekçilerin örgütlerini zayıflatmak olmuştur. Akkaya'nın yerinde ifadesiyle:

Küreselleşme sürecinin ideolojisini yapanların çok iyi bildikleri bir şey var. Dünden kalan bir deneyim olarak. Toplumda sınıflar varsa, işçiler hareketlenmişse, işçiler kendisi için sınıf olma kimliğine kavuşmuşsa, daha yüksek ücret ve daha iyi yaşam istemeyi öğrenmişlerse artık siyasal iktisadı da biliyorlardır, taleplerini buna göre biçimlendiriyorlardır. O zaman bu bilinci ve bu bilincin kaynağı örgütleri yok etmek ya da en azından zayıflatarak dumura uğratmak gerekir. Bunun için bir terbiye edici büyük korku gerekir. Kapitalizmde işsizlikten, bir girdirden yoksun kalmaktan daha büyük korku olmaz. Esneklik, rekabet bu korkunun oluşturulduğu ve hayata geçirildiği önemli araçlar olmuştur. Esneklik, rekabet ve işsizlik baskısı önce sendikaları zayıflatmış, ardından sendikaya üye olmanın "sakıncalarını" göstermiştir. Öyle olduğu için de 1980 sonrası dönem sendikasılaştırma dönemi olmuştur (2004:103-106).

Türkiye'de ilerleyen yıllarda sendikal faaliyetlere tekrar izin verildi. Ancak, dünyada olduğu gibi, Türkiye'de sendikaların gücü ve üye sayısı azaldı.⁴ Sendikaların zayıflamasında Kağncıoğlu ve Uçkan'ın belirttiği nedenler önemli bir rol oynamıştır:

Türkiye'de artan işsizlik, enformelleşme, taşeronlaşma, işgücünün niteliğinin geliştirilememesi, işyerlerinin ölçeğinin her geçen gün küçülmesi, ekonomik istikrarsızlık ve belirsizlik, sendika karşıtı işveren ve hükümet politikaları sendikaları zorlarken, işçilerin sendikalardan uzaklaşmasına ya da uzaklaşmak zorunda kalmasına neden olmaktadır (2009: 37).

Dolayısıyla Türkiye'ye özgü koşullar sendikal anlamda olumsuzlukların daha yoğun bir şekilde hissedilmesine neden olmaktadır. İşçi sınıfının yapısı, bileşenleri ve örgütlenme biçimi kapitalizmin ve sınıf mücadelesinin seyrine göre değişir. Neoliberalizmin emek örgütlenmesi işçi sınıfının nesnel yapısını ve bileşenlerini değiştirmiş ve daha karmaşık ve parçalı hale getirmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında postfordist birikim rejiminde istihdamın sektörel olarak

4 Türkiye'de ücretli ve maaşlı çalışanların tümü hesaba katılarak yapılan bir çalışmaya göre, çalışanların sendikalaşma oranı 1988 yılında yüzde 22,2'den, 2000'lerde yüzde 10'un altına düşmüştür (Çelik ve Lordoğlu, 2006: 28). Temmuz 2016 Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı(ÇŞGB) rakamlarına göre sendikalaşma oranı yüzde 11,5'dir. ÇŞGB kayıt dışı işçileri hesaba katmadığı için sendikalaşma oranları gerçek durumdan daha yüksek çıkmaktadır. Kayıt dışı işçileri de kapsayan fiili sendikalaşma oranı yüzde 9,7, toplu iş sözleşmesi kapsamı yüzde 7, özel sektörde toplu iş sözleşmesi kapsamı ise yüzde 4,6'dır (DISK-AR, 2016).

değişmesi, taşeronlaşma ağının yaygınlaşması, küçük ölçekli işletmelerin çoğalması ve enformel sektörün büyümesi etkili olmuştur. Teknoloji alanında gerçekleşen ilerlemeler emeğin kendi içinde vasıflı-vasıfsız işgücü olarak parçalanmasına yol açmıştır. Ayrıca küresel olarak sanayi istihdamının gelişmiş ülkelere kayması (World Bank, 2002: 58) ve taşeronlaşma eğilimi ile emek yoğun üretim faaliyetlerinin işgücü maliyetlerinin düşük olduğu az gelişmiş ülkelere kaydırılması sonucu merkez- çevre ülkeler arasındaki yeni işbölümü emeğin kendi içinde bölünmesine uluslararası bir boyut eklemiştir (Öngen, 1998: 197). İşçi sınıfının iki uç kutba ayrılması sonucunda bir uçta kalifiye, tam zamanlı emek; diğer uçta niceliksel olarak büyük ancak niteliksiz, ucuz ve kısmi süreli emek yer almıştır.

Bu süreçte kapitalist sistemdeki dönüşüme bağlı olarak Türkiye’de üretim ve emeğin örgütlenme biçimi değişmiştir. TMMOB’nin Nisan 2012 raporuna göre Türkiye’de imalat sanayide faaliyet gösteren işletmelerin yüzde 99,4’ünü küçük ve orta ölçekli işletmeler oluşturmaktadır. Bu durum enformelleşmeye uygun bir altyapı olduğunun göstergesidir. Enformel sektörün ekonomi içindeki payı⁵ artarken bu sektörde kadın ve çocuk emeğinin kullanımı da artmıştır. Enformel sektörün kayıt dışı olması sendikalaşma oranının düşmesine yol açarken, sendikaların ve işgücü piyasasının ataerkil yapısı kadınların sendikalaşmaları önünde ciddi engeller oluşturmuştur.

Sonuçta, yeni toplumsal ve ekonomik örgütlenme emeğin bireyselleşmesi, yönetimin merkezileşmesi ve piyasaların bağımsızlaşması yoluyla parçalı/bölünmüş bir toplum yaratırken (Castells, 2005: 357), işçileşme sürecini hızlandırmış ve farklı emek kullanımına yol açmıştır. Bu örgütlenme biçimi, Erçan (2005: 40)’ın dediği gibi, emeği yeniden parçalayıp, bölerek tanımlamış ve sınıf mücadelesi emek ve emek gücü üzerinden devam etmiştir. Dolayısıyla kapitalizmin bu evresinde işçi sınıfının, Fordist döneme göre daha çok, parçalanması, kutuplaşmanın derinleşmesi ve sınıf bileşenlerinin değişmesi sınıfsal dayanışmanın azalmasına ve sendikal hareketinin zayıflamasına yol açmıştır.

Örgütlülüğün sağlanamamasında ve sınıfsal bir mücadelenin geliştirilememesinde Akkaya (2002: 92)’nın belirttiği gibi; sendikaların ve sosyalist hareketin yapısı, devletin tutumu ve işçi sınıfı profilinin değişmiş olmasının⁶ önemli et-

5 İşçi sendikaları tarafından yapılan hesaplamalara göre Türkiye’de enformel ekonominin GSYİH içerisinde büyüklüğü 2003 sonu itibarıyla yüzde 45’in üzerindedir. Enformel ekonominin milli gelir içerisindeki büyüklüğünün yüzde 45 olduğu noktasında işveren sendikaları da mutabıktır. Çeşitli tahmin ve hesaplama yöntemleri farklı sonuçlar verse de Türkiye’de enformel ekonominin GSMH’nin yüzde 50’sinden aşağı olmadığı genel kabul görmektedir (Ar, 2007: 355).

6 Boratav (2004), neoliberalizmin Türkiye’de uygulanmasının ilk on yılına tekabül eden araştırmasında sınıf profillerini çıkarırken, büyük dönüşümlerin gerçekleştiği neoliberal dönemin özellikle emekçi sınıflardan insanların iktisadi olaylara ilişkin görüşlerinin ideolojik ve politik tavırlarını nasıl etkilediğini, devlet tarafından desteklenen neoliberal söylemin toplumsal sınıflar tarafından ne ölçüde benimsendiğini de araştırır. Araştırma bulgularına göre kentli proletaryanın iktisadi sosyal konularda ılımlı bir “sol” tavır sergilediğini; buna karşılık din-kadın gibi sosyal konularda en “tutucu” grubu oluşturduğunu (2004: 147-149) belirtir. Bu dönemde toplumun siyasal eğilimleri üzerine yapılan bir diğer çalışma için bkz. Aktaş (2001).

kileri olmuştur. Sendikaların üye kaybında dışsal faktörlerin yanı sıra işçilerin sendikalara ilişkin olumsuz düşünce ve tutumlarının da etkisi olmuştur. Çoğu sendikaların kağıt üzerinde üye sayısını artırma çabasına girmesi, işçilerin hak arama mücadelesini ücret artışlarına indirgemesi hatta bazı sendikaların işçileri işveren ve iktidarın hegemonyası altına sokma uğraşısına girmesi işçilerin sendikalara olan güvenini azaltmıştır. Bu bağlamda işçilerin direniş gösterebilmesinde sendikalı olmaktan ziyade günümüzde hangi sendikaya nasıl üye oldukları çok önemli hale gelmiştir.

Örgütlü mücadelede sendikaların yanı sıra önemli bir yapı da işçi sınıfının çıkarlarını savunmak niyetiyle hareket eden partilerdir. Sendikalar sınıf mücadelesinde ekonomik-korporatif⁷ bilinç düzeyinin gelişmesi için etkili olan örgütlerdir. İşçi sınıfının partisi ise sınıfın siyasal yönelimleri ve siyasal biçiminin biçimlenmesi üzerinde etkili olan bir yapıdır. Bu bağlamda işçi sınıfının partisi Marksist düşünürlerin üzerinde durduğu bir örgüttür. Örneğin, Lenin (1990: 122-130) Ne Yapmalı? adlı eserinde⁸ ekonomik indirgemeciliğe karşı bir tavır sergileyerek, siyasal örgütün önemini vurgulamıştır. Gramsci (1971) de Lenin'in izinden giderek bir devrim stratejisi geliştirmeye çalışmış ve Hapishane Defterleri'nde ekonomik mücadele örgütleri olan sendikaları eleştirerek sosyalizme geçiş sürecinde kolektif aydın olarak faaliyette bulunacak siyasal partinin gelişmesinin zorunlu olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda Gramsci modern prens⁹ olarak adlandırdığı siyasal partiyi kolektif iradenin örgütleyicisi olarak görmüş ve siyasal bilincin parti aracılığıyla gelişebileceğini ileri sürmüştür.

Marksist düşünürlerin devrimci siyasal bilinci geliştirip taşımada önemli bir işlev atfettikleri sınıfın partisi ve iktisadi mücadele örgütü olarak gördüğü sendikalar Türkiye'ye özgü koşullar içinde yapılanarak 1980'lere kadar bir gelişim göstermiştir. 12 Eylül askeri darbesi ile kapatılan bu örgütler ileriki yıllarda tekrar faaliyete geçmiştir. Ancak 1990'larda TBKP, Sosyalist Parti, SBP ve en son 1997'de Emek Partisi kapatılmıştır. İşçi sınıfının partisi karşı-hegemonyanın geliştirilmesinde önemlidir. Ancak günümüzde halen faaliyette olan sosyalist partiler bulunmakla birlikte, işçilerin bu partilere mesafeli

7 Bilinç düzeylerini açıklarken çalışmada Gramsci'nin kavramları kullanılmıştır. Gramsci (1971: 181), hegemonyanın oluşumundaki işlevi nedeniyle ideolojiyi sınıf bilincinin gelişmesiyle bağlantılı olarak ele alır ve sınıf bilincinin ideoloji düzeyindeki gelişiminin, ekonomik-korporatif; ekonomik belirlemimli sınıf bilinci ve hegemonik evre olmak üzere üç aşamaya göre analiz edilebileceğini ileri sürer.

8 Lenin eserini işçiler örgütü-devrimciler örgütü, ekonomik mücadele- siyasal mücadele, kendiliğindenlik-bilinçlilik ayrımları üzerinden biçimlendirerek ekonomi ve siyaset ilişkisini tartışır. Lenin bu ikilikler arasında diyalektik bir ilişki kurarak siyasetin ekonomik yapıyı doğrudan izlemediğini vurgular. Lenin (1990: 89)'e göre işçi sınıfı sendikal bilinci kendiliğinden geliştirebilir. Ancak kendiliğindenlik işçi sınıfını devrimci bir bilince ulaştırılamazdı. Onun için komünist bilincin dışarıdan aktarılması gerekirdi. Bunun için de öncü partinin oluşturulması önemliydi.

9 Gramsci (1971: 125-133) Hapishane Defterleri'nde Machiavelli'nin Prens'ini değerlendirerek, Prens'in yerine getirdiği birlik işlevini bugünkü koşullarda Modern Prens olarak adlandırdığı siyasal partinin yerine getireceğini ileri sürer.

duruşunun yanı sıra, sık sık kapatmaları ve faaliyette bulunmalarının engellenmesi gibi nedenlerden dolayı işçi sınıfı ile yeterince güçlü bir bağ kuramamışlardır.

Williams'ın dediği gibi, işçi sınıfı bilinci hem kolektif demokratik sendikal kurumların, kooperatiflerin ve politik partilerin yaratılmasını ve gelişmesini sağlamış hem de bu kurumlar işçi sınıfı bilinci ve kültürünün bir ifadesi olmuştur (Martin, 2006: 7). Oysa işçi sınıfının küreselleşme sürecinde bölünmesi hem kolektif hareket etmelerini engellemiş, hem de sınıf bilincinin gelişimini sekteye uğratmıştır. Türkiye tarihinde son 37 yıllık dönemde işçiler kurumsal örgütlenmeleri zayıflatarak zaten mevcut koşullarda sınırlı bir yere sahip oldukları siyasal alandan dışlanmışlardır. Sendikaların kapatıldığı, sol örgüt ve partilerin darbe yediği ve ardından deyim yerindeyse çok güçlü bir şekilde ayağa kalkmadığı bu ortamda işçilerin siyasetle ilişkisi oy vermenin ötesine geçememiştir. 1980 sonrası Türkiye'de sağcılaşma eğilimi artmış ve 2002'den itibaren işçiler artan oranda sağ partiler oy vermiştir (Aktaş, 2001; Boratav, 2004; Coşkun, 2013). 12 Eylül rejiminin resmi ideolojisi olan Türk-İslam Sentezi bu eğilimin zeminini oluşturmuş ve neoliberalizmin yeni sağ ideolojisi taşlarını bu zemin üzerine yerleştirmiştir. Yeni-Sağın öncülüğünde hayata geçirilen Neo-Liberal karşı devrim; sol ideolojinin tasfiye edildiği, örgütlü ve sendikal mücadelenin yasaklandığı koşullar altında işçi sınıfının maddi ve manevi değerlerinin hızla gerilemesine yol açmıştır (Boratav, 1993). Bu eğilim 1980'li yıllarda merkez sağı temsil eden ANAP'ı, 1990'nın ikinci yarısında radikal sağı temsil eden RP'yi, 2002'de ise AKP'yi iktidara taşımıştır. İşçilerin sağ partilere yönelmesi sadece ideolojik söylemlerle sağlanmamıştır. Bu süreçte kolektif eyleme katılma deneyiminin azalması (Coşkun, 2013: 188), işçi sınıfı mücadelesinin süreklilik göstermemesi ve sınırlı da olsa geçmişteki deneyimlerin genç kuşaklara aktarılamaması gibi gelişmeler de siyasal tercihlerde etkili olmuştur. Burada "İşçilerin sağ-muhafazakar ya da İslamcı- muhafazakar partilere oy vermesi sınıf bilinci açısından ciddi bir sorun olarak görülebilir mi?" sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu sorun ayrı bir çalışma konusu olup, yanıtı makalenin kapsamını aşacaktır. Bu nedenle görüşümüzü kısaca belirtmek gerekirse; işçilerin bu tercihleri Türkiye'de işçi sınıfının kendini ifade etme ve gerçekleştirme biçiminin farklı olduğunun bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Bir başka deyişle, klasik işçi sınıfı İngiltere'de İşçi Partisi'ne oy verirken, Türkiye'de sağ partilere oy vermesi burada sınıf davranışı ya da sınıf bilinci olmadığı anlamına gelmez. Bu durum yukarıda ifade ettiğimiz gibi sınıf bilincinin toplumdan topluma ve zamandan zamana değişiklik gösterdiğini, bilincin oluşumunun ülkedeki ekonomik, siyasal ve kültürel/ideolojik yapıyla bağlantılı olduğunu gösterir. Bu bağlamda eğer siyasal bilince mücadele içinde ve öncü parti aracılığıyla ulaşılabilir diyorsak, Türkiye'de işçilerin siyasal tercihlerinin bu yönde olması mücadelenin zayıflığını ve işçi sınıfın partisine ihtiyacı olduğunu gösterir.

Günümüzde ise siyasi tercihler devletin ve yerel yönetimin yardımlarıyla biçimlendirilmeye çalışılmaktadır. Bir başka deyişle, bağımlı sınıfların siyasetle olan ilişkisi demokratikleşme adı altında sadece oy verme bağlamında kurulmuş olup, siyasal alan ve siyasetçilerle bireysel çıkarlara dayalı bir ilişki biçimi yaygınlaşmıştır. Dolayısıyla iktidarın sorgulanması ve siyasal mücadele bireysel çıkarlar noktasında düğümlenmiştir. Oysa “mücadeleyi siyasal kılan mücadelenin yapıldığı yer değildir, ...mücadeleyi siyasal yapan şey, soruların yöneltilme biçiminin, korporatif bir anlamdan çok, ‘evrensel’ anlama sahip olup olmadığıdır” (Sassoon, 1987:118).

Kuramsal Alanda Dönüşüm: Sınıftan Kaçış

Neoliberal politikalar yalnızca ekonomik alanla sınırlı değildir. Bu süreçte üst-yapısal düzeyde ideoloji kertesinde de önemli dönüşümler olmuştur ve deyim yerindeyse işçi sınıfının mezar kazıcıları ortaya çıkmıştır. Bu sürecin dünya çapındaki aktörleri postmodern söylem ve post-Marksizm, Türkiye’de sol liberalizm¹⁰/sivil toplumcu yaklaşımdır. ¹¹ Bu süreçte yeni sağ felsefe neoliberalizmi meşrulaştırılmaya çalışırken, postmodernistler¹² de modernizmi eleştirerek aslında Marksizmin sonunun geldiğini dolayısıyla tarihin sonunun ve sınıf müca-

10 Sol liberal yazında devlet ve sivil toplum kavramları belirsiz ve yetersiz tanımlanmış olmakla birlikte, sol liberalizm dünyayı sivil toplum/devlet ayrımı üzerinden anlamaya ve açıklamaya çalışır (Savran, 1986: 15-16). Bu yaklaşımda sivil toplum özgürleşmenin, demokratikleşmenin ve ekonomik gelişmenin alanı olarak görülüp pozitif bir anlama yüklenmesine karşın devlet, bürokrasinin, baskının bir aracı olarak tanımlanarak negatif bir anlam yüklenmiştir (Savran, 1986: 18). Marx (2015) ise sivil toplum devlet arasında bir nedensellik ilişkisi kurar. Gramsci (1971)’de Marx gibi sivil toplum alanını sınıf mücadelelerinin verildiği bir alan olarak tanımlar. Sivil toplumun devletle bir karşıtlık içinde olduğunu söyleyebilmek için, sivil toplumun içinde bilinçli olarak egemen sınıfların hegemonyasının dışında kalan, buna muhalefet eden sivil toplum kesimlerinin olması gerektiğini ifade eder. Sivil toplum kavramının Marx’daki anlamı için bkz. Savran (1987).

11 Türkiye’de Sivil toplumcu yaklaşımın öncüsü diyebileceğimiz Şerif Mardin (1993), “Din ve ideoloji” adlı kitabında Osmanlı- Türk toplumunu devlet sivil toplum karşıtlığı üzerinden analiz etmiştir. Aynı şekilde İdris Küçükömer (2003)’in yazdığı “Düzenin Yabancılaşması: Batılılaşma” adlı kitapta bu karşıtlık üzerinden hareketle toplum analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu eserlerde devlet ve sivil toplum homojen, soyut kavramlar olarak ele alınarak bir karşıtlık kurulmuş, devlet ile toplumun bağı kopartılmıştır. Aralarındaki bağ kopartılınca, devletin sınıf doğası, sivil toplumun sınıflı yapısı, sınıfların iktidar alanındaki siyasi-ideolojik güç dengelerinde sahip oldukları konumlar çözümlenmeye dahil edilmemiştir.

12 Frankfurt Okulu düşünürlerinden Marcuse (1990), üretim güçlerindeki dönüşüm, refah devleti uygulamaları ve egemen ideolojinin içselleştirilmesinden kaynaklı olarak işçi sınıfının da yapısal dönüşüme uğradığını ve devrimci dönüşümün öznesi olamayacağını ileri sürer. Frankfurt Okulu 1960’larda düşünsel ve siyasal bir etkiye sahip olmuş ve 1960’ların karşı kültür hareketleri ve modernizm karşıtı ayaklanmalarla zirveye ulaşmıştır. 1968 hareketleri kurumsallaşmış iktidar, büyük tekeller ve teknik-bürokratik baskıcı sistemler karşı çıkarak bireysel kendini gerçekleştirme alanlarını üzerinde duruyorlardı. Dolayısıyla 1968 hareketleri postmodern düşüncenin kültürel ve politik ilk nüvelerini oluşturmuştur denilebilir. İlerleyen yıllarda postmodern düşünce etkisini devam ettirmiş, üretim ilişkilerinden kaynaklanan sınıf çatışmasının sona erdiği düşüncesiyle Frankfurt Okulu ve post-Marksist olarak adlandırılan Laclau ve Mouffe ile paralel bir görüşe sahip olan Habermas, günümüzde toplumsal gerilimlerin ideolojik ve kültürel düzeylerde ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Postmodern düşüncenin önde gelen isimleri arasında Lyotard, Baudrillard, Foucault ve Fukuyama sayılabilir. Bu düşünürlerin ortak noktası meta anlatıları reddetmesidir diyebiliriz. Fukuyama (1999) tarihin sonunun geldiğini ilan ederken, Foucault (1999) tarihsel sürekliliği reddederek tarihinin geçmişin arkeologu olması gerektiğini savunur. Postmodernistler modernizmin meta anlatılarının, önemli farklılıkları görmezden geldiğini, üzerini örtme eğilimi göstererek ayırım ve ayrıntılara dikkat göstermediğini ileri sürerek, cinsiyet, ırk, kimlik vb. farklılıkların önemini vurgular ve ötekilik, öznellikte farklılık üzerinde dururlar.

delesinin sonunun geldiğini ilan etmişlerdir. Postmodernistler¹³ bu yeni düzenin yol açtığı eşitsizlik, adaletsizlik, yolsuzluk gibi sorunların çözümünde toplumsal hareketleri işaret ederek- aslında devrimci bir kalkışmanın önünü keserek- sistemin aksaklıklarının reformist bir yaklaşımla düzeltilebileceği düşüncesini ortaya atmıştır. Dolayısıyla bu söylem sistemin sürekliliğini sağlamaya destek olmuştur. Bu bağlamda sınıf kimliğinin ya da insanların kendilerini sınıfsal kimlikle ifade etmelerinin anlamı ve önemi kalmadığını ileri süren postmodernistler, postmodern toplumun üyeleri için yeni kültürel kimliklerin belirleyeni olarak toplumsal cinsiyet, ırk, dini ve etnik yapıları sunmuşlardır.

Postmodern literatürde, Özuğurlu (2002: 29)'nun dediği gibi "Marksist sınıf kuramı olmak üzere, sınıf literatürünün üzeri toptan çiziliyordu. İlgî, genelden özele, bütünden tekile, tarihsel genellikten konjonktüre, belirlenimden kazaiye, belirlilikten göreliliğe, tutarlılıktan eklektizme, ilişkiselden farka, sınıf ve statüden kimliklere, olgulardan metinlere kayıyordu." Sınıf literatürünün üzerinin - postmodern söylemle, post-Marksistler aracılığıyla - toptan çizilmesiyle işçi sınıfının toplumsal dönüşümün öznesi olmaktan çıkarılmaya çalışıldığı söylenebilir. Wood (2011) bu yolu açanın Poulantzas olduğunu ancak, Poulantzas'ın işçi sınıfına bağlılığını kaybetmediğini ve işçi sınıfının toplumsal dönüşümün öznesi olmadığı yönündeki kuramsal hamleyi Laclau ve Mouffe'un yaptığını ileri sürmektedir. Gerçekten de Laclau ve Mouffe *Hegemonya ve Sosyalist Strateji* (2012) adlı kitaplarında sosyalizme sınıf mücadelesi yoluyla değil, radikal demokrasi yoluyla geçilebileceği tezini ortaya atarlar. Dolayısıyla işçi sınıfını toplumsal değişimin öznesi olarak görmezler. İşçi sınıfının yerine koydukları özne ise halk ittifakıdır. Halk ittifakının da sınıfsal ilişkilere göre değil, söyleme göre kurulduğunu ileri sürerler.

Kısacası, Özuğurlu (2002: 31) 'nun ifadesiyle, "Eğer geleneksel sınıf literatürü, işçi sınıfı neden devrime değil de reformlara yöneldi?" şeklindeki bir arka plan sorusuna yaslanıyor idiyse, post- yaklaşımlarda bu soru "devrimci bir özne olarak işçi sınıfı nedir?" şeklini almıştır Bir başka deyişle, Gramsci'nin 1920'lerde İtalya'da yaşadığı deneyimin sonucu devrimin koşulları nasıl oluşturulabilir kaygısıyla "işçi sınıfı neden devrime değil de reformlara yöneldi?" sorusunu, Batılı Marksistler 1970'lerde işçi sınıfının özne konumunu sorgulayarak ontolojik bir tartışma konusu haline getirmişlerdir.

Türkiye'de ise sınıf mücadelesi 12 Eylül 1980 darbesinin ardından sorgulanmaya başlandı. Bu sorgulamada ülkenin deneyimi, Kıta Avrupa'sındaki sınıf tartışmaları ve neo-liberal dönemde ortaya çıkan sermayenin organik aydınlarının¹⁴ etkisi oldu diyebiliriz.

13 Touraine (2016), Mellucci (2016), Habermas (2001) gibi düşünürler işçi sınıfının devrimci özne konumunu kaybettiğini ileri sürerek, yeni toplumsal hareketleri özne konumuna yerleştirirler.

14 Aydınların sınıfla dolaylı bir ilişkisi olduğunu belirten Gramsci (1971:1-14), bu ilişkinin farklı düzeylerde kurulduğunu ve buna bağlı olarak farklı kategoride aydınlar olduğunu ileri sürer. Bu aydın kategorilerinden birisini de organik aydın olarak nitelendirir. Organik aydınlar kendilerini ortaya çıkaran sınıfsal oluşumlarla aynı gelişim süreçlerini ve aynı kronolojiyi paylaşırlar. Dolayısıyla organik aydınlar yeni bir tarihsel blokun ve yeni bir devletin kurulmasında ve yeni bir ideolojinin benimsenmesinde bir başka deyişle geniş kapsamlı bir hegemonyanın oluşturulmasında önemli görevler üstlenirler. Gramsci'nin aydın kuramını değerlendiren bir çalışma bkz. Sassoon (2012:63-70)

Liberal yaklaşım ekonomi ve politikayı birbirinden ayrı alanlar olarak ele alır. Sermaye sınıfının organik aydınları da - sivil toplumcu söylemle - politikayı demokratikleşme kavramına indirgeyerek bu ayrımı keskinleştirdi. Demokrasi kavramı sınıfsal içeriğinden kopuk kültürel çoğulculuk şeklinde yeniden formüle edilince sınıf kimliğinin dışında etnik ve dini kimlikler ön plana çıkarılmış oldu. Bu yaklaşım, post-Marksistlerin sosyalizme geçiş için işaret ettiği radikal demokrasi anlayışıyla - hedef ve içerik olarak örtüşmesine de - sınıfı toplumsal değişimin öznesi olmaktan çıkarılma noktasında Türkiye'de liberal sol entelektüelleri¹⁵ etkisi altına aldı. Bu bağlamda sol teoride işçi sınıfından uzaklaşırken pratikte de sol örgütlerin uzaklaştı(rıldı)ğı alanları cemaatler doldurdu. Bu durum sınıf kimliği yerine dini kimliklerin ön plana çıkmasına yol açtı.

Postmodernizm 'herkesin yaşam tarzını bir kültüre dönüştürme hakkı'nı savunduğu için cemaat duygusunu teşvik eder. Bu noktada postmodernizm kimlik belirlemede cemaat değerlerinin temel referans çerçevesi olarak meşruiyet kazanmasına yol açar (Sarıbay, 2003: 10-11). Bu bağlamda postmodern dönemde toplumsal çatışmaların yerini kültür savaşları almış (Sarıbay, 2003: 9-10), küresel kapitalizmin yarattığı dünya, postmodernizmin argümanlarıyla meşrulaştırılmış ve İslamcılık/kimlik siyaseti burada kendisine bir alan bulmuştur. Dolayısıyla 1980 sonrasında sınıf siyaseti (*class politics*) yerine kültürel (*etnik- dini*) kimlik siyaseti (*identity politics*) ön plana çıkmıştır:

Bu anlamda Türkiye'de İslamcılık tipik bir kimlik siyasetidir. İslamcılar, dikkatlerini emek- sermaye karşıtlığından uzak konulara kaydırırlar, ele aldıkları bazı sorunların kaynağını oluşturduğu halde sosyo-ekonomik sistem olarak kapitalizmi sorgulamazlar. Böylece, ya toplumsal yapı ve sınıf çatışmasıyla ilgili konuları tamamen yok sayarlar ya da özellikle sınıf kavramının önemini azaltan ve kapitalizm dışı seçenek aramakla ilgilenmeyen bir toplumsal kuram oluşturmaya çalışırlar (Gülalp,2003:152).

Bu bağlamda postmodern söylem, Türkiye'de emekçilerin sınıfsal dayanışmasının yerini cemaatlerin almasına teorik destek sağlamıştır.

Bir başka deyişle neoliberal dönemde nesnel koşullarda yapılan değişikliklerle emek sermaye lehine yeniden düzenlenirken, kuramsal olarak da emek ve emekçi sınıflar toplumsal dönüşümün öznesi olmaktan çıkartılıp, sınıf mücadelelerinin yerine kimlik mücadeleleri konulmuştur. Sivil toplumcu yaklaşım maddi koşulların etkisini, sınıfları/sınıf mücadelesini bir yana bırakıp, devleti de siyasal ve toplumsal belirlenimlerden azade kendinden menkul bir yapıya kavuşturarak, toplumsal ilişkileri yalnızca ideoloji/kültürel formları kullanarak açıklamıştır.

15 Murat Belge, Ahmet Insel, Ömer Laçiner ve Mehmet Altan'ın Türkiye'deki liberal sol entelektüellerin önde gelen isimleri olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, neoliberal yeni sağ politikalarla sınıfsal dayanışma maddi ve sembolik düzeyde parçalanırken emeğin sömürüsünün arttığını, postmodernist söylemin edilgen bir özne yaratarak “siyasal umutsuzluk halinin ideolojisi” (Güney, 2006: 185) olduğunu söyleyebiliriz.

Dönüşümlerin Sınıf Bilincinin Oluşumuna Etkisi

“*Class Struggle Without Class*” (Sınıfsız Sınıf Mücadelesi) başlıklı makalesinde Thompson sınıf mücadelesi ile ilgili şunları söyler:

Zira sınıflar ayrıksı entiteler olarak varolup, düşman sınıflar bulmak amacıyla etraflarına bakınp sonra da mücadeleye tutuşmazlar. Tersine, insanlar kendilerini belirlenmiş güzergâhlar içinde yapılanmış bir toplumda bulurlar; sömürüyü deneyimlerler; kendilerini uzlaşmaz çelişki noktalarında tanımlarlar ve bu meseleler etrafında mücadeleye tutuşurlar; kendilerini işte bu mücadele içinde bir sınıf olarak fark ederler; sınıf bilinci, bu fark edişin bilgisine sahip olmaları demektir. Sınıf ve sınıf bilinci her zaman gerçek tarihsel sürecin sonunda yer alır, başında değil (1978:149).

Thompson’ın bu ifadelerinden sınıfı nesnel belirlenimlerinden bağımsız bir oluşum olarak düşünmediğini anlayabiliriz.¹⁶ Burada dikkat çekmek istediğimiz bir diğer nokta da işçilerin çıkarlarının sermaye sınıfının çıkarlarına karşıt olduğunun farkına varmalarında ve mücadeleye kalkışmalarında dayanışmanın dolayısıyla örgütlerin önemli bir işlevi olduğudur. Türkiye’nin neoliberalizm deneyiminde işçiler sınıf konumları gereği sömürülmektedir. Ancak bu süreçte nesnel temelde parçalandıkları için kendilerini ifade etmeleri ve mücadeleye kalkışmaları zorlaşmaktadır. Bir başka deyişle Türkiye’nin neoliberalizm deneyiminde işçi sınıfının devrimci siyasal bilincinin sınırlı kalmasına yol açan şeylerden birisi postfordist süreçte emeğin esnek hale getirilmesidir. Esnek birikim rejiminde üretimin zamansal ve mekânsal parçalanması işçilerin bağının kopmasına ve kolektif hareket etme imkanlarının azalmasına yol açmıştır. İşçi sınıfı hareketinin örgütleyicileri olan sendikaların hem üyelerinin azalması hem de kendilerini mevcut koşullara uygun bir yapıya kavuşturamamaları sınıf dayanışması ve sınıf bilincinin gelişimi üzerinde olumsuz etki yapmıştır.

Sınıflar, sınıf kimliği ve bilinci söylemle oluşmadığı gibi, söylem düzeyinde inkar ile ortadan kaldırılamaz. Ancak bu süreçte sınıf mücadelesinin dolayısıyla sınıf bilincinin zayıfladığı ve sınıf kimliğinden uzaklaşıldığı da bir gerçektir. Bu durumu maddi koşullarla ilişkili olarak açıklayabiliriz. İşçiler üzerinde ideolojik

¹⁶ Wood (2001: 94) a göre, “Thompson’ın sınıf kavrayışının büyük gücü, sınıf bilincinin yokluğunda da sınıfın eylemlerini tespit etme ve açıklama yetisine sahip olmasıdır. ... Sorun Thompson’ın nesnel yapıları ihmal etmesinden değil, onu eleştirenlerin neyin yapısal belirlenim sayıldığına dair anlayışlarıyla ilgilidir.”

düzejde yaratılmaya çalışılan etkiler aslında üretim/bölüşüm ilişkileri çerçevesinde mümkün olabilmektedir. İşçiler söylemsel olarak parçalanmadan önce zaten nesnel temelde esneklik uygulamalarıyla parçalanmakta ve yabancılaşmaktadırlar. Sınıf kimliği ve sınıf mücadelesinin ideolojik olarak önemsizleştirilmesinden önce işçilerin çalışma koşulları ve pratikteki deneyimleri mücadelenin zayıflamasına zemin hazırlamaktadır.

İşçilerin yaşadıkları olumsuzluklara rağmen tepki göstermemesi ise genellikle egemen sınıfın ideolojisinin etkisinde kalmalarıyla açıklanmaktadır. Oysa Er-can'ın da belirttiği gibi;

Kapitalist toplumda işçi sınıfının kendine ilişkin olumsuzluklarının üstesinden gelememesinde ve içinde bulunduğu koşullara razı olmasında sisteme içkin değer yaratma sürecinin yabancılaştırıcı etkisi vardır. Örneğin, işçinin aldığı ücreti çalışmasının karşılığı olarak anlamlandırması 'birilerinin anlattığı-tanımladığı bir şey değil (ideoloji ya da yanlış bilinç), birfiil gerçekliğe ilişkin bir durumdur (2005: 30).

Bu bağlamda işçilerin tepkisinin zayıf olmasının egemen ideolojiyi içselleştirmelerinden kaynaklanmadığını söyleyebiliriz. İşçilerin egemen sınıfa gösterdiği rıza; tabi grupların coğrafi ve kültürel olarak bölünmüş olmaları, direnişi bir çılgınlık olarak düşünmeleri, gündelik geçim mücadelesi ve bu nedenle gözetim altında olmaları ve geçmişte direnişleri sonucunda ortaya çıkan başarısızlıkları gibi nedenlerden kaynaklanabilir (Scott, 2014:140). Bir başka deyişle emekçiler "bir yandan üretimden dışlanma korkusu öte yandan kendi içindeki parçalanmışlığı yüzünden, sermayenin acımasız ve keyfi uygulamalarına bir türlü etkin bir karşı duruş sergileyememektedir" (Öngen, 2005: 56).

Ayrıca emek süreçlerindeki değişim işçilerin psikolojik durumlarında bozulmaya yol açmış, Sennett (2014)'in nitelendirmesiyle çalışanlarda bir 'karakter aşınması' olmuştur. İşin kuralsızlaştığı, çalışma sürelerinin belirsizleştiği, iş güvencesinin kaldırıldığı ve sınıfsal dayanışmanın azaldığı bu süreçte; kapitalistler artı değeri artırmanın yanı sıra gelecek kaygısı ve korkusu taşıyan, güvenini kaybetmiş bir sınıfın oluşum koşullarını yaratmıştır. Bütün bunlar sınıf mücadelesini dolayısıyla siyasal bilincin gelişimini engelleyen unsurlar olmuştur.

Sınıf bilinci ve sınıf mücadelesinin zayıf olması sadece yukarıdaki gelişmelerle bağlantılı değildir. İşçi sınıfının kendisini önceleyen bir kültürel miras içinde doğup doğmaması, direnme potansiyellerini de büyük ölçüde etkiler (Çulhaoğlu, 2005: 46). Türkiye'de 1960-1970'li yıllarda sınıf bilinci ve sınıf kültürü ortaya çıkmakla birlikte, sol örgütlerin ortadan kaldırılması, solun susturulması ve üretim örgütlenmesinin değişmesinden dolayı deneyimlerin gelecek nesillere aktarımı yeterli düzeyde gerçekleşmemiştir. İlaveten süreç içinde konulan tepkiler de devletin baskı aygıtlarıyla söndürülmeye çalışılmış ve bu süreçte başarısızlıkla sonuçlanan mücadeleler işçi sınıfının mücadelesini sekteye uğratmıştır.

Egemen sınıfın bağımlı sınıflar üzerinde ideolojik etkisi olmadığını ileri sürmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Lenin (1990) sermaye sınıfının ideolojik düzeyde etkisini tartışırken sermaye sınıfının ideolojisinin sosyalist ideolojiden çok daha önceden geliştiğini ve bu ideolojiyi yaymak için çok fazla araca sahip olduğunu belirtmişti. Gramsci (1971) de benzer şekilde egemen sınıfın ideolojisini organik aydınları aracılığıyla ve devlet aygıtından yararlanarak yayma imkanı olduğunu belirtir. Bu süreçte hegemon olan söylemlerin Türkiye’de kısmen de olsa etkili olmasında üç faktörün önemli olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi toplumun sosyo-kültürel yapısının dini ve etnik söylemlerden etkilenmeye uygun olması, ikincisi Türkiye’de siyasetin bu kimlikler üzerinden yapıyor olması, üçüncü olarak bu söylemleri kitlelere ulaştıracak araç ve imkanların egemen sınıfın ideolojilerine sunulmasıdır.

Ancak bu etki sadece söylem düzeyinde yaratılmamıştır. Bir başka deyişle, ideolojik söylemler maddi bir karşılığı olduğunda etkili olmaktadır. Gramsci (1971: 161)’ye göre yönetici grubun ideolojik üstünlük sağlaması için ekonomik-korporatif tavizler vermesi gerekir. Türkiye’de neoliberal politikalara uygun bir yapıya kavuşturulan devlet, zaten zayıf olan sosyal devlet işlevinden uzaklaşarak açıkça sermaye sınıfı lehine faaliyetlerde bulunmuştur. Dolayısıyla bağımlı sınıflar tamamen piyasanın acımasızlığına terk edilmiştir. Egemen sınıfın temsilcisi olan AKP, bağımlı sınıfların üzerlerinde büyük tahribatlara yol açan uygulamalara tepki göstermesini engellemek ve iktidarını sağlamlaştırmak için, kendine yakın şirketler, devlet ve yerel yönetimler aracılığıyla bu kesimlere maddi aktarımlarda bulunmuştur.

Dolayısıyla “ideolojiler aslında metafiziktir ama maddi etkisi vardır. İşçi sınıfı aslında ideoloji tarafından değil, ondan türeyen kurumlar ve pratikler tarafından denetim ve boyunduruk altına alınırlar” (Ransome, 2011: 160). Egemen sınıf maddi tavizlerle ideolojik üstünlük kurmaya çalışırken aynı zamanda işçi sınıfının ekonomik- korporatif bilinç düzeyinin üstüne çıkmasını dolayısıyla tepkilerini de engellemeye çalışmıştır.

Sonuç

Bu çalışmada Türkiye’de işçi sınıfının devrimci siyasal yönelimlerinin egemen sınıfın ideolojisini içselleştirdiği için zayıflamadığını işçilerin devrimci siyasal yöneliminde altyapısal kertenin önemini ortaya koyarak açıklamaya çalıştık. Scott (2014: 120-148)’un dediği gibi bağımlı sınıflar yanlış bilinç içinde olmadığı gibi ideoloji düzeyinde, politik eylem ve mücadele düzeyine göre, daha az kısıtlanmışlardır. Yani, toplumsal eleştirinin ideolojik açıdan sınırlı kalması, eleştiri yapan grubun bilinçli bir şekilde daha kapsamlı bir eleştiri formüle etmesini engelleyen şey hegemonik bir ideoloji değildir (2014: 149).¹⁷ Bu bağ-

17 Tabii sınıfların tahakkümü sorgulama düzeyi sınıf bilinci ile ilişkisi bağlamında ele alındığında bunun

lamda tabii sınıflardan biri olan işçi sınıfının siyasal bilinç düzeyine ulaşamamasında nesnel koşulların ve deneyimlerinin önemli bir rolü olduğu söylenebilir. İşçilerin deneyimlediği nesnel koşulların etkisi dikkate alınarak, işçilerin yanlış bilinç içinde olmadığı ve siyasal sınıf bilince sahip ol(a)mamalarında yeterli örgütlülüğü sağlayamamaları, sınıf yapılarındaki değişiklikler, başarısızlıkla sonuçlanan deneyimler ve egemen sınıfın maddi tavizlerinin etkisi olmuştur denilebilir.

Yukarıda siyasal bilince ulaşma dinamiklerini ve Türkiye'de bu süreçte nasıl sekteye uğradığını göstermeye çalıştık. Ancak bu tabloya bakarak işçilerin tümüyle tepkisiz ve mücadele içinde olmadıkları gibi bir sonuca da ulaşmak gerekir. Scott (2014)'un *Tahakküm ve Direniş Sanatları, Gizli Senaryolar* adlı kitabında tarihsel örneklerle ortaya koymaya çalıştığı gibi tabii gruplar her zaman tahakküme karşı bir direniş gösterebilir. Benzer biçimde Gramsci de belli bir tarihsel dönemde gelişen iki farklı eleştiri türünden biri olan konjonktürel uğrak aşamasında ve bilincin üç düzeyi olarak belirlediği evrelerden ilk iki evrede tabii gruplardan olan işçi sınıfının, nesnel çıkarları için mücadele verdiğini ortaya koyar.¹⁸ Türkiye'de yukarıda ele aldığımız dönemde işçilerin mücadelesinde 1989 Bahar eylemleri, ardından 1990-1991 Zonguldak maden işçilerinin grevi, 2009'da Tekel işçilerinin direnişi ve günümüzde metal işçilerinin eylemleri önemli örnekler olarak sıralanabilir. Dolayısıyla işçilerin direnişte bulunduğunu ancak bu direnişlerin ekonomik- korporatif ya da ekonomik belirlenimli sınıf bilinci düzeyinde kaldığını söyleyebiliriz. Ancak bunlar siyasal bilince ulaşmada önemli uğraklardır. Gramsci konjonktürel uğrak olarak nitelendirdiği bu mücadelelerin kriz dönemlerinde yoğunlaşmasını organik uğrağa (hegemonik bilinç) ulaşmada önemli çabalar olarak değerlendirir. Bu bağlamda günümüzde yaşanan ekonomik kriz, işçi sınıfının maddi koşullarının giderek kötüleşmesi buna karşın işveren ve iktidarın taviz vermekten/işçilerin rızasını sağlamaya çalışılmaktan çok baskıları artırması, yoksul sayısının gün geçtikçe artması ve yoksulluğun yardımlarla sürdürülebilir olmaktan çıkması işçilerin mücadelesinin yoğunluğunu artırıp sınıf bilincinin gelişimini olumlu yönde etkileyecek gibi görünmektedir.

ideoloji ile bağlantılı olduğu görülebilir. Dolayısıyla ideolojinin bağımlı sınıflar üzerindeki etkisini göz ardı etmek gibi bir sonuca yol açabileceğinden, bu yaklaşıma tümüyle katılmak mümkün değildir.

18 Marx (2011: 40), Ekonomi Politığın Eleştirisi'ne Katkı'nın önsözünde şöyle demektedir "... İnsanlık kendi önüne ancak çözüme bağlayabileceği sorunları koyar. Çünkü yakından bakıldığında, her zaman görülecektir ki, sorunun kendisi, ancak onu çözüme bağlayacak olan maddi koşulların mevcut olduğu ya da gelişmekte bulunduğu yerde ortaya çıkar. Gramsci (1971:177-178) de Marx'ın bu önermesini yeniden yazarak dile getirir ve ücret, çalışma koşulları gibi eleştirilerden oluşan konjonktürel uğrak ile, toplumsal tarih eleştirisine yol açan organik uğrak olmak üzere iki eleştirel ifade türünden söz eder.

Kaynakça

- Akkaya, Y. (2002) "Türkiye'de İşçi sınıfı ve Sendikacılık II", *Praksis*, 6, 63-101.
- Akkaya, Y. (2004) "Küreselleşme Versus Sendikasılaştırma ve Yoksullaştırma", *Çalışma ve Toplum*, 3, 93-122.
- Aktaş, A. S. (2001) "Türkiye Örneğinde Sınıf Analizleri ve Sınıf Şemaları", *Toplum ve Bilim*, 90, 210-228.
- Ar, K. N. (2007) *Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Ücretlerin Gelişimi*, www.kamu-is.org.tr/pdf/kamil_necdet_ar.pdf
- Boratav, K. (1993) *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-1985*, Birikim Yayınları.
- Boratav, K. (2004) *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Castells, M. (2005) *Ağ Toplumunun Yükselişi* (çev. E. Kılıç), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Coals, A. (2014) (der.) *Neoliberalizm* (çev. Ş. Başlı ve T. Öncel), İstanbul: Yordam Kitap.
- Coşkun, M. K. (2013) *Sınıf, Kültür ve Bilinç: Türkiye'de İşçi Sınıfı Kültürü, Sınıf Bilinci ve Gündelik Hayat*, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Çelik, A. ve Lordoğlu, K. (2006) "Türkiye'de Resmi Sendikalaşma İstatistiklerinin sorunları Üstüne", *Çalışma ve Toplum*, 2, 11-29.
- Çulhaoğlu, M. (2005) "Türkiye'de İşçi Sınıfı'nın Oluşumu ve Sınıf Kültürü", *İşçi Sınıfının Değişen Yapısı ve Sınıf Hareketinde Arayışlar, Deneyimler, Sosyal Araştırmalar Vakfı*, 7, Sınıf Çalışmaları Dizisi, 1 (TÜSAM) Sınıf Çalışmaları Sempozyumu, 45-49.
- Duménil, G. ve Lévy, D. (2014) (der.) *Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki* (çev. Ş. Başlı ve T. Öncel), İstanbul: Yordam Kitap.
- Ercan, F. (2005) "Değer Teorisi Açısından Sınıf ve Sınıf Analizlerinin Analizi", *İşçi Sınıfının Değişen Yapısı ve Sınıf Hareketinde Arayışlar Deneyimler, Sosyal Araştırmalar Vakfı*, 7, Sınıf Çalışmaları Dizisi, 1 (TÜSAM) Sınıf Çalışmaları Sempozyumu, 28-44.
- Foucault, M. (1999) *Bilginin Arkeolojisi* (çev. V. Urhan), İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Fukuyama, F. (1999) *Tarihin Sonu ve Son İnsan* (çev. Z. Dicleli), İstanbul: Gün Yayıncılık.
- Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks* (çev. Q. Hoare-G. Nowell Smith), New York, International.
- Gülalp, H. (2003) *Kimlikler Siyaseti*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Güney, A. (2006) " Postmodern İdeoloji, Siyasetten Arındırma Süreci ve Türkiye'de Siyaset" *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61, 1.
- Habermas, J. (2001) *İletişimsel Eylem Kuramı, I, II* (çev. M. Tüzel), İstanbul: Kabalacı Yayınevi.
- Harvey, D. (1999) *Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri* (çev. S. Savran), İstanbul: Metis Yayınları.
- Jessop, B. (2004) (der.) *Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru* (çev. İ. Yıldız), Ankara: Ütopya Yayınları.
- Kağnıcıoğlu, D. ve Uçkan, B. (2009) "İşçilerin Sendikalara İlişkin Algı ve Tutumları: Eskişehir Örneği", *Çalışma ve Toplum*, 3, 35-56.
- Küçükömer, İ. (2003) *Düzenin Yabancılaşması: Batılılaşma*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

- Laclau, E. ve Mouffe, C. (2012) *Hegemonya ve Sosyalist Strateji; Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru* (çev. A. Kardam) , İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lenin, V. İ. (1990) Ne Yapmalı? (çev. M. Erdost)Ankara: Sol Yayınları.
- Lukacs, G. (2006) Tarih ve Sınıf Bilinci (çev: Y. Öner), Belge Yayınları
- Marcuse, H. (1990) *Tek Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler* (çev. A. Yardımlı), İstanbul: İdea Yayınları.
- Mardin, Ş. (1993) *Din ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Martin, M. (2006) "Working Class Culture and the Development of Hull", Quebec, 1800-1929, http://web.nf.ca/fn871/Media/Docs/Book1/Book1_WorkingClassCulture.pdf, 11.9.2011.
- Marx, K. (2011) *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı* (çev. S. Belli), Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2011) *Kapital III. Cilt, Bir Bütün Olarak Kapitalist Üretim Süreci* (çev. A. Bilgi), Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (2015) *Alman İdeolojisi* (çev. S. Belli), Ankara: Sol Yayınları.
- Melucci, A. (2016) (der.) *Yeni Sosyal Hareketler: Teorik Açılımlar* (çev. K. Çayır), İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Öngen, T. (1998) "İşçi Sınıfının Yeniden Yapılandırılması", *Sanayi Kongresi'97*, Ankara: Makine Mühendisleri Odası Yayınları, ss.196-200.
- Öngen, T. (2005) "İşçi Sınıfının Değişen Yapısı ve Mücadele Pratiklerini Belirleyen Nesnel Koşullar" İşçi Sınıfının Değişen Yapısı ve Sınıf Hareketinde Arayışlar Deneyimler, Sosyal Araştırmalar Vakfı, 7, Sınıf Çalışmaları Dizisi, 1 (TÜSAM) Sınıf Çalışmaları Sempozyumu, 55-63
- Öngen, T. (2011) "Yeni Liberal Dönüşüm Projesi ve Türkiye'nin Deneyimi", *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar* (der. A. H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan), İstanbul: İletişim Yayınları, 161-190.
- Özüğurlu, M. (2002) "Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları", *Praksis*, 8, 29-50.
- Özüğurlu, M. (2008) *Anadoluda Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, İstanbul: Kalke-don Yayınları.
- Ransome, P. (2011) *Antonio Gramsci: Yeni Bir Giriş* (çev. A. Başgül), Ankara: Dipnot Yayınları.
- Sarıbay, A. Y. (2003) *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam*, İstanbul: İletişim yayınları.
- Sassoon, A. S. (1987) *Gramsci's Politics*, Londra: Hutchinsonson.
- Sassoon, A. S. (2012) (der.) *Gramsci'ye Farklı Yaklaşımlar* (çev. M. K. Coşkun, B. Şentürk, O. Kamiloğlu ve Ç. Erdoğan), Ankara: Dipnot Yayınları.
- Savran, G. (1987) *Sivil Toplum ve Ötesi: Rousseau, Hegel, Marx*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Savran, S. (1986) "Sol Liberalizm: Maddeci Bir Eleştiriye Doğru", *11.Tez*, 2, 10-40.
- Scott, J.C. (2014) *Tahakküm ve Direniş Sanatları, Gizli Senaryolar* (çev. A. Türker), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Senett, R. (2012) *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri* (çev. B. Yıldırım), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Thompson, E. P (1978) "Eighteenth century English society: Class struggle without class?", *Social History*, 3, 2, 133-165
- Thompson, E. P (2004) İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu (çev. U. Kocabaşoğlu), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Touraine, A. (2016) *Modernliğin Eleştirisi* (çev. H. Uğur-Tanrıöver), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Wood, E.M. (2001) "İlişki ve Süreç Olarak Sınıf", *Praksis*, 1, 92-119

Wood, E.M. (2011) *Sınıftan Kaçış; Yeni Hakiki Sosyalizm*, İstanbul: Yordam Kitap.

World Bank (2002) *World Development Indicators 2002*, Washigton D.C.,

Yetiş, M. (2014) "Hegemonya", *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler* (der. G. Atılgan ve A. Aytekin), İstanbul: Yordam Kitap.